

УДК 911.5-024-43.83:352]:502.171(045)

DOI: 10.31652/2786-5665-2023-4-85-91

Рожі Т. А.

викладач-стажист кафедри географії, геодезії та землеустрою.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Україна.

tomas.rozhi.@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6794-9662>

ВРАХУВАННЯ ЛАНДШАФТНОЇ СТРУКТУРИ ТЕРИТОРІЙ ГРОМАД ДЛЯ РАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

Анотація. Формування нових територіальних громад потребує розробки науково обґрунтованих підходів до раціонального використання наявних природних ресурсів. Мета – обґрунтувати необхідність врахування ландшафтної структури території громад для оптимізації проблем раціонального природокористування. Застосовано принципи комплексності, сумісництва, частково історизму; методи – аналізу, узагальнення, картографування, моделювання. Показано, що у процесі організації та розвитку територіальних громад, раціональному використанні наявних природних ресурсів найбільш доцільно застосовувати ландшафтознавчий підхід, а саме характерні для території громад типи ландшафтних місцевостей та належні їм урочища. Серед типів місцевостей виокремлено: заплавний, надзаплавно-терасовий, схиловий, та вододільний, як найбільш характерні для регіону дослідження – Середнього Побужжя. У зв'язку з переважанням на Середньому Побужжі сільськогосподарських ландшафтів, розглянуто питання правильного розуміння типів сільськогосподарських угідь і сільськогосподарських ландшафтів. Зазначено, що пізнання ландшафтної структури територіальних громад один із провідних чинників їх стабільного розвитку і у майбутньому.

Ключові слова: регіональні громади, розвиток, ландшафтна структура, типи місцевості, сільськогосподарські угіддя і ландшафти, природокористування.

Rozhi T. ACCOUNTING OF THE LANDSCAPE STRUCTURE OF COMMUNITY TERRITORIES FOR RATIONAL NATURE USE

Abstract. The formation of new territorial communities requires the development of scientifically based approaches to the rational use of available natural resources. The purpose is to substantiate the need of accounting of the landscape structure of the community territory in order to optimise the problems of rational nature use. The principles of complexity, compatibility, and partial historicism have been applied; the methods of analysis, generalisation, mapping, and modelling have been used.

It has been shown that in the process of territorial communities' organisation and development, rational use of available natural resources, it is the most appropriate to apply a landscape approach, peculiar types of landscape areas and their respective tracts.

The following types of terrains have been distinguished: floodplain, floodplain-terrace, slope, and watershed, as the most characteristic for the Middle Pobuzhzhia region. It has been shown that due to the impossibility of using the seashore of Ukraine for recreation, the recreational load on the riverine and floodplain types of terrain of the territories of communities whose lands cover the Southern Bug River Valley will increase significantly. Due to the predominance of agricultural landscapes in the Middle Pobuzhzhia, the problem of a correct understanding of the types of agricultural land and agricultural landscapes has been discussed. These are not simple structures.

In the process of their understanding, it is necessary to distinguish between natural and economic components, which will make it possible to use the available resources employed in agriculture more effectively. It has been noted that the knowledge of the landscape structure of territorial communities is one of the leading factors of their stable development in the future.

Keywords: regional communities, development, landscape structure, types of terrain, agricultural land and landscapes, nature use.

Наявність проблеми. Формування нових структур – адміністративних, економічних, природоохоронних та інших потребує наукового обґрунтування їх подальшого раціонального розвитку. Не є виключенням й нові територіальні громади, формування яких завершується в Україні. Їх подальше функціонування залежить від раціонального використання різних чинників, серед яких і ландшафтна структура території, що належить громаді. По суті – це науково обґрунтоване використання наявних природних ресурсів, що сформувалися упродовж розвитку території громади. Однак, якою б не була великою чи малою за площею територія громади, ця територія неоднорідна. З ландшафтознавчого, як найбільш комплексного погляду, території громади доцільно розглядати за уже ustalеними у наукових дослідженнях ландшафтних структурах – типах місцевостей та належних до них типах урочищ. Кожна із цих ландшафтних структур має лише їй відповідні, інколи й унікальні, природні ресурси. Попередні дослідження дають можливість зробити висновок, що особливості ландшафтної структури території громади у їх повсякденній діяльності не використовуються, або взяті до уваги лише частково. Це потребує детального пізнання зазначеної проблеми, що і буде частково розглянуто у цьому дослідженні.

Аналіз попередніх досліджень. Врахуванню ландшафтної структури території у процесі використання їх природних ресурсів у новостворених громадах поки що приділяють мало уваги. Одна із причин – немає відповідних наукових досліджень, особливо, що стосуються окремих громад. Географі-природничники лише частково розглядають цю проблему. Зокрема Г.І. Денисик вперше звернув увагу на необхідність правильного розуміння понять у землекористуванні (Денисик, 1998), а пізніше для Поділля склав схему типів місцевостей, де почав розглядати особливості їх господарського освоєння (Денисик, 2011, 2014). Детальніше розглянуто річищний і заплавний типи місцевостей та освоєння долини Південного Бугу (Денисик та Лаврик, 2012). Однак, це дослідження не стосувалося окремих громад басейну Пів-

денного Бугу. З врахуванням зарубіжного досвіду, цікаві дослідження стосовно ландшафтного планування окремих громад у Черкаській області провели науковці Інституту географії НАН України (Ландшафтне планування, 2014; Голубцов, 2021). Це дослідження вперше було впроваджено у практику господарювання. Серед зарубіжних науковців на особливу увагу заслуговують дослідження (Riedel & Lange, 2002), (Herbert & Wilke, 2003) та інші. Однак зарубіжний досвід поки, що науковцями відповідних галузей пов'язаних із землекористуванням та господарниками використовується лише частково.

Мета дослідження – обґрунтувати необхідність використання особливостей ландшафтної структури території новоутвореної громади для подальшого раціонального використання наявних у її межах природних ресурсів.

Принципи і методи дослідження. Раціональне використання природних ресурсів будь-яких територій, зокрема й нових громад, потребує використання у їх пізнанні відповідних наукових, у нашому дослідженні – ландшафтознавчих, принципів і методів. Серед них: принципи комплексності, сумісництва натуральних й антропогенних складових, історизму. Застосування методів наукового абстрагування, узагальнення, систематизації та порівняння дало можливість детальніше розглянути взаємозв'язки та взаємозалежність між виокремленими ландшафтними структурами. Як наскрізні використанні методи ГІС-технологій за допомогою програмного забезпечення Delta/Digitals (версія 5). Інформаційними джерелами дослідження були матеріали власних польових вишукувань, що здійснені автором упродовж 2019-2021 років та матеріали відповідних державних організацій і бібліотек України.

Результати дослідження. Теоретичні основи сучасного ландшафтознавства хоча й досягли високого рівня, однак ще не звільнилися від протиріч і непорозумінь. Передусім це стосується чисельних спроб дати формальне визначення ландшафту, які поки що не призвели до єдиного погляду (Денисик, 2015). На початку ХХІ ст. є три варіанти розуміння поняття «ландшафт»: загальне, регіональне, типологічне. Вони розглянуті у публікаціях (Шищенко, 1990; Петлін, 2006; Ріхлін, 2015; Денисик, 1998, 2011, 2015; Гродзинський, 2005). Тут лише зазначено, що у

своїх дослідженнях ми на позиціях загального розуміння поняття ландшафт.

У географічних і ландшафтознавчих дослідженнях відома низка спроб виділення ландшафтних структур різного таксономічного рівня. Узагальнюючою є така схема: фація – урочище – місцевість – ландшафт. Однак, польові ландшафтознавчі дослідження, зокрема й територій сучасних громад показують, що поки що найбільш доцільним є виокремлення та детальне пізнання таких ландшафтних структур як типи місцевостей та урочищ, і лише частково – типів фацій.

Регіон дослідження ландшафтної структури території сучасних громад – Середнє Побужжя, що охоплює середню частину басейну річки Південний Буг від м. Вінниці до м. Олександрівки Миколаївської області. Середнє Побужжя – поняття історико-географічне. Природні та історичні межі цього регіону конкретно не визначені. З тектонічного погляду Середнє Побужжя – час-

щами, у річищі зустрічаються численні пороги, що біля сіл Сокилець, Печера, Губник та інших формують каскади. Це суттєво впливає на структуру річища і запливи Південного Бугу, зростає і швидкість течії – до 0,7-1,5 м/с і більше. Однак ширина річища на порожнистих ділянках не перевищує 30-35 м, глибина на плесах сягає від 1,5 до 3,0 м.

У ґрунтовому покриві сірі лісові ґрунти як свідки широкого (до 76-80%) розповсюдження у минулому широколистяних, переважно із дуба черешчатого та скельного, липи серцелистої та ясеня лісів. У південній частині Середнього Побужжя частіше зустрічаються ділянки чорноземів опідзолених й чорноземів типових, що сформувались під лучними різнотравними степами. З середини XVIII ст. Середнє Побужжя – типове лісополе, однак з ще значимими (15-17%) масивами похідних дубово-грабових лісів. Кліматичні умови Середнього Побужжя представлені у таблиці 1.

Таблиця 1. Кліматичні умови Побужжя

Кліматичні показники	Повітряні маси переважають	Температура (°C)			Опади (мм)			Кількість сонячних днів	Безморозний період	Вологість повітря	Переважаючий напрям вітру
		Сер.	Мін.	Макс.	Сер.	Мін.	Макс.				
Верхнє	Помірні	8,8	-33	36,0	642	363	854	136	174,2	79%	Зх, Пд
Середнє	Помірні	8,7	-36	38	634	452	852	140	164,6	78%	Зх, Пд
Нижнє	Помірні	9,0	-30	40	472	230	743	149	178,5	75%	Пд, Зх

тина басейну річки Південний Буг, яка лежить у межах Українського кристалічного щита (с. Костянтинів Хмельницької обл. – м. Олександрівка Миколаївської обл.); з геоморфологічного та гідрологічного – від м. Вінниці до м. Олександрівки. Польові дослідження показують, що з останніми співпадають і ландшафтні межі. Розташоване у межах Подільської і Придніпровської височин. Тут, на ділянках виходів кристалічних порід Українського масиву, долина Південного Бугу (ширина 1-2 км) часто звужується до 200-300 м. На окремих ділянках береги річки високі, круті, інколи представлені гранітними урви-

Ландшафтна структура регіону дослідження складна і детально висвітлена в окремих статтях та монографіях (Денисик, 2011, 2014; Денисик та Лаврик, 2012; Дмитрук та Денисик, 2019). Основні її ознаки, часто майже повністю, відображені у ландшафтній структурі територій окремих громад. Зокрема це стосується громад, території яких розташовані у долині річки Південний Буг або займають її частину. Узагальнений профіль типів місцевості регіону дослідження представлено на рис. 1.

У сучасних дослідженнях місцевості як ландшафтного комплексу зазначається, що вона

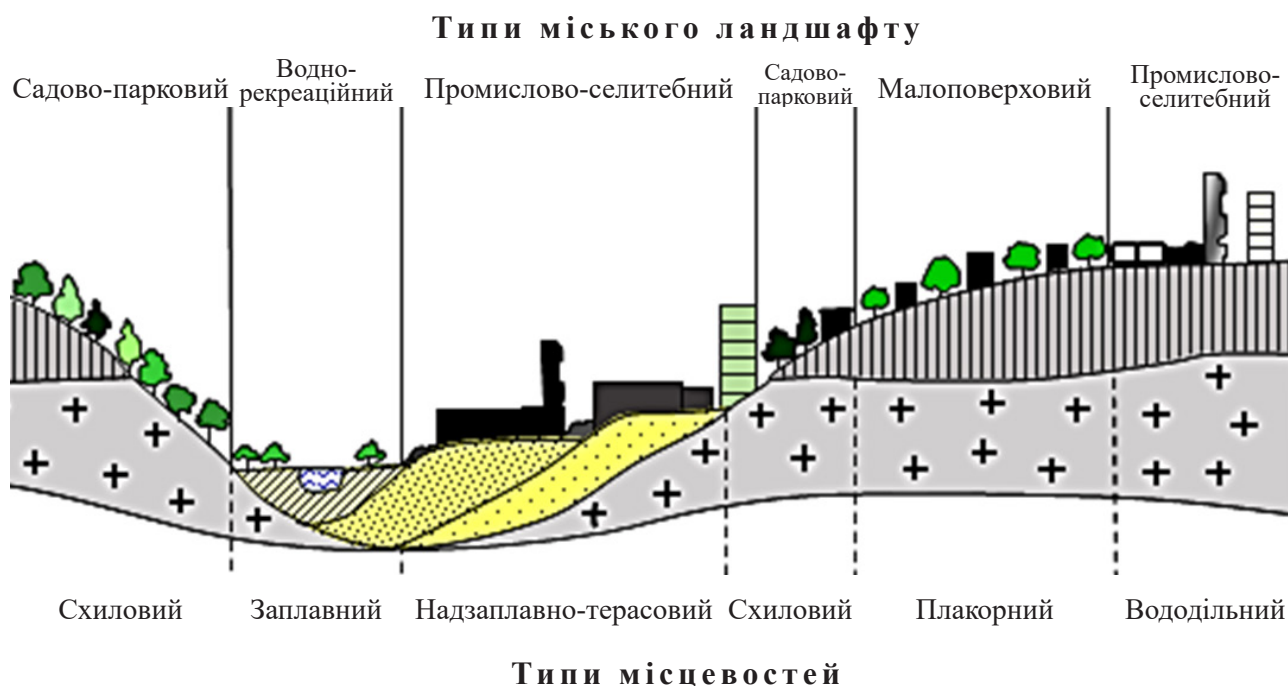

Рис. 1. Взаємозв'язок між натуральними і антропогенними типами місцевостей м. Гайворон Кіровоградської області

просторово об'єднує низку урочищ, спільних за походженням, взаємопов'язаних за часом свого зародження, сформованих на макроформі рельєфу з єдиною літогенною основою та майже однотипним господарським освоєнням (Шуценко, 1990; Денисик, 2011, 2015). Кожній місцевості Середнього Побужжя, а відповідно і території будь-якої громади розташованої у його межах, властиві індивідуальні та загальні ознаки (Гродзинський, 2005; Петлін, 2006; Денисик, 2014). Серед типів ландшафтних місцевостей регіону дослідження поки що виокремлено лише ті, яким менше приділяється уваги:

- *річищний* – досліджений ще недостатньо. У його структурі прослідковується два типи річкових ділянок: перекази і плеса – парагенетичні ландшафтні комплекси, які закономірно змінюють один одного уздовж річища (закон Л. Фарга). Для першої ділянки характерними урочищами у річищі Південного Бугу є центральне річище, мілководдя та рукави, пороги і острови; для другої – центральне глибоководдя та прибережні відмілини. Більшість цих у минулому натуральних урочищ, тепер зникають під водосховищами і ставками або їх повністю перебудовують у процесі господарського освоєння річок. Врахування сучас-

ної структури річища, її впорядкування та раціональне використання у відповідності до запитів сьогодення – одно із основних завдань регіональних громад. Екологічний та господарський стан річищ часто є індикатором загального розвитку як окремих громад, так і регіону їх розташування;

- *заплавний* – добре виражений у долині Південного Бугу. Ширина заплави сягає у межах Середнього Побужжя від 200-300 м до 2-3 км. Характерною групою урочищ заплави є луки різного висотного рівня і зволоження, осокові болота та вільшняки. Озера-стариці зустрічаються рідко, запаси торфу здебільшого вироблені. Заплавні родючі землі використовуються під сінокоси, випас свійських тварин, вирощування овочів, кормових і технічних культур.

Річищний і заплавний типи місцевостей, тісно взаємопов'язані між собою. У зв'язку з неможливістю доступу до побережжя морів України, ці два типи місцевостей тепер активно, однак стихійно освоюються рекреантами. Особливо це стосується ділянок де заплави поєднані з каскадами порогів на Південному Бузі. У межах територій громад, які охоплюють такі ділянки, необхідно уже зараз звернути увагу на їх рекреаційне

освоєння та формування рекреаційних ландшафтів. У майбутньому це одна із суттєвих можливостей економічного розвитку громади;

- вододільний – охоплює хвилясті межиріччя. Тут чергуються урочища лощин і випуклі ділянки власне вододілів, інколи зустрічаються недреновані перезволожені території – «мочари». У минулому на вододілах переважали різнотравно-лукові степи, що сприяло утворенню чорноземних ґрунтів. Тепер плакори розорані під зернові і технічні культури. На підвищених ділянках вододілів збереглися дубово-грабові ліси на сірих лісових ґрунтах.

на таких картосхемах взагалі не показані і їх ландшафтні особливості не враховується.

У процесі пізнання вододільного типу місцевості не завжди є правильним розуміння понять «типи сільськогосподарських угідь» і «сільськогосподарські ландшафти». У розумінні фахівців сільського господарства типи угідь, агровиробничі групи земель це, перш за все, «спосіб використання земель», а потім уже їх природна та інші характеристики. Ландшафтознавці на перше місце ставлять особливості земель як природного утвору, а тому їх типи земель близькі за змістом до типологічних груп урочищ і підурочищ. У

Рис. 2. Сучасне освоєння території м. Гайворон Кіровоградської області без врахування типів ландшафтних місцевостей

Про неспівпадіння ландшафтної структури території та її господарського освоєння наглядно демонструє рис. 2. Типи місцевостей

типів використовуваних земель досліджуються структура (технологія) і економічний ефект впливу людини на природу і її територіальні комплекси.

си. Антропогенне ландшафтознавство цікавить фізико-географічний і екологічний аспекти наслідків антропогенного впливу людини на природу і її територіальні комплекси: як змінюється елемент рельєфу, ґрунтові води, ґрунти, біота ландшафтних комплексів розораного поля, саду тощо. Деяка термінологічна подібність окремих типів антропогенних ландшафтів з типами використовуваних земель не мають викликати здивування. У географії таке зустрічається часто. Однак у цьому випадку подібні назви мають різний зміст (Денисик, 1998).

Висновки. Формування нових громад різного рівня зустрінеться з проблемами раціонального використання наявних на їх територіях природних ресурсів. Вирішення цих проблем тісно пов'язано з пізнанням і розумінням ландшафтної структури території громад. Як показує аналіз попередніх досліджень, у господарській діяльності різного рівня громад, ландшафтна структура їх територій не враховувалася або її особливості використовували лише частково. Тепер і у майбутньому це явно не сприятиме раціональному природокористуванню, створенню природо-

охоронних територій і економічному розвитку громад.

Розпочинати необхідно із детальних досліджень сучасної, переважно антропогенної, ландшафтної структури території громад. Спочатку чітко встановити межі типів місцевостей – річищного, заплавного, надзаплавно-терасового, схилового, вододільного та інших, а потім наявні у їх межах типи урочищ. Дослідження цих структур дасть можливість виокремити ландшафтні комплекси які не підлягають господарському освоєнню – заповідні тепер або у майбутньому, що увійдуть у регіональну екомережу. Інші види господарського освоєння мають чітко відповідати природним (геокомпонентним) і ландшафтним особливостям типам місцевостей і урочищам, що виокремлені на території громади. У іншому випадку раціональне природокористування буде мало ефективним і може призвести до економічного занепаду громади. Варто зазначити також, що чим різноманітніша ландшафтна структура території громади, тим різноманітнішим має бути її господарське освоєння.

Список використаних джерел

- Безлатня, Л. О. (2023). Культурні ландшафти Середнього Побужжя: монографія. Вінниця, ТОВ «ТВОРИ», 184.
- Голубцов, О. Г. (2021). Ландшафтне планування: основні положення та досвід реалізації в Україні. Український географічний журнал, 1(113), 63-72.
- Гродзинський, М. Д. (2005). Пізнання ландшафту: місце і простір: монографія. Київ. Київський університет, 1, 431.
- Денисик, Г. І. (1998). Антропогенні ландшафти Правобережної України: монографія. Вінниця, Арбат, 292.
- Денисик, Г. І. (2011). Природнича географія Поділля: навчальний посібник. Вінниця, ЕкоБізнесЦентр, 184.
- Денисик, Г. І. (2014). Сучасні ландшафти заплави Південного Бугу та їх раціональне використання. Наук. записки ВДПУ імені М. Коцюбинського. Серія: Географія, 26, 5-11.
- Денисик, Г. І. (2015). Антропогенне ландшафтознавство: навчальний посібник. Ч. II. Вінниця. Вінницька обласна друкарня, 332.
- Денисик, Г. І., Лаврик О. Д. (2012). Антропогенні ландшафти річища та заплави Південного Бугу: монографія. ПП «ТД «Едельвейс і К», 210.
- Дмитрук, О. Ю., Денисик Б.Г. (2019). Рекреаційні осередки та геоекотони Середнього Побужжя: монографія. Вінниця. ТОВ «ТВОРИ», 204.
- Ландшафтне планування в Україні (2014). Ред. Л.Г. Руденка. Київ, Референт, 144.
- Петлін, В. М. (2006). Конструктивне ландшафтознавство: монографія. Львів, Вид. центр ЛНУ імені І. Франка, 357.

- Ріхлінг, А., Андрейчук, В., Руденко Л., Чехній, В. (2015). Польсько-український та українсько-польський словник базових термінів та понять з ландшафтознавства. Бяла Подлеска. Київ. 106.
- Середнє Побужжя: монографія. Ред. Г. І. Денисика. (2007). Вінниця, ПП «Видавництво «Теза», 431.
- Шищенко, П. Г. (1990). Ландшафт географічний. Київ, Українська географічна енциклопедія, 256.

References

- Bezlatnya, L. O. (2023). Kulturni landshafty Serednoho Pobuzhzhia: monohrafiia. [Cultural landscapes of Middle Pobuzhie: monograph]. Vinnytsia: TOV «TVORY», 184. [in Ukrainian].
- Golubtsov, O. H. (2021). Landshaftne planuvannia: osnovni polozhennia ta dosvid realizatsii v Ukraini. [Landscape planning: basic provisions and implementation experience in Ukraine]. Ukrainian Geographical Journal, #1 (113), 63-72. [in Ukrainian].
- Grodzinsky, M. D. (2005). Piznannia landshaftu: mistse i prostir: monohrafiia. [Cognition of Landscape: Place and Space: monograph]. Kyiv, Kyiv University, 1. 431. [in Ukrainian].
- Denysyk, H. I. (1998). Antropohenni landshafty Pravoberezhnoi Ukrainy: monohrafiia. [Anthropogenic landscapes of the Right-Bank Ukraine: a monograph]. Vinnytsia, Arbat, 292. [in Ukrainian].
- Denysyk, H. I. (2011). Pryrodnycha heohrafiia Podillia: tutorial. [Natural geography of Podillia]. Vinnytsia, EkoBiznesTsentr, 184. [in Ukrainian].
- Denysyk, H. I. (2014). Suchasni landshafty zaplavy Pivdennoho Buhu ta yikh ratsionalne vykorystannia. [Modern landscapes of the South Bug floodplain and their rational use]. Nauk. Zapysky VDPU imeni M. Kotsiubynskoho. Serii : Heohrafiia, 26, 5-11. [in Ukrainian].
- Denysyk, H. I. (2015). Antropohenne landshaftoznavstvo: navchalnyi posibnyk. Chastyna II. [Anthropogenic landscape science: a study guide. Part II.]. Vinnytsia, Vinnytska oblasna drukarnia, 332. [in Ukrainian].
- Denysyk, G. I., & Lavryk, O. D. (2012). Antropohenni landshafty richyshcha ta zaplavy Pivdennoho Buhu: monohrafiia. [Anthropogenic landscapes of the river and floodplains of the „Southern Bug: monograph]. Vinnytsia, PC «TD «Edelweiss and K», 210. [in Ukrainian].
- Dmytruk, O. Yu., & Denysyk, B. G. (2019). Rekreatsiini oseredky ta geoeotony Serednoho Pobuzhzhia: monohrafiia. [Recreation centers and geoeotones of the Middle Pobuzhzhia: monograph]. Vinnytsia, Tvory LLC, 204. [in Ukrainian].
- Landshaftne planuvannia v Ukraini (2014). Red. L. H. Rudenka. [Landscape planning in Ukraine (2014). ed. L.G. Rudenka]. Kyiv, Referent, 144. [in Ukrainian].
- Petlin, V. M. (2006). Konstruktivne landshaftoznavstvo: monohrafiia. [Constructive landscape science: monograph]. Lviv, Vyd. tsentr LNU imeni I. Franka, 357. [in Ukrainian].
- Rikhlinh, A., Andreichuk V., Rudenko L., Chekhni V. (2015). Polsko-ukrainskyi ta ukrainsko-polskyi slovnyk bazovykh terminiv ta poniat z landshaftoznavstva. [Polish-Ukrainian and Ukrainian-Polish dictionary of basic terms and concepts in landscape science]. Biala Podleska – Kyiv, 106. [in Ukrainian].
- Serednie Pobuzhzhia: monohrafiia / za red. H. I. Denysyka. (2007). [Middle Pobuzhzhia: a monograph]. Vinnytsia, PP «Vydavnytstvo «Teza», 431. [in Ukrainian].
- Shyshchenko, P. H. (1990) Landshaft heohrafichni. [The landscape is geographical]. Kyiv, Ukrainska heohrafichna entsyklopediia, 256. [in Ukrainian].
- Herbert Matthias, Wilke Torsten (2003). Stand und Perspektiven der Landschaftsplanung in Deutschland. V. Landschaftsplanung vor neuen Herausforderungen. In: Natur und Landschaft, 78. Jg., 2, 64–71.
- Riedel W., Lange H. (Hrsg.) (2002). Landschaftsplanung. Heidelberg, Berlin, NewYork.

Статтю надіслано до редколегії 20.10.2023 р.